

UDK: 316.334.5:631.1:502

Dilshod XUDOYBERDIYEV,
PhD, dotsent, Qarshi davlat universiteti, Qarshi, O'zbekiston

Professor O.G'aybullayev taqrizi asosida

Ekologik muammolarning ijtimoiy determinatsiyasi va globallashuv sharoitidagi namoyon bo'lish shakllari

Аннотация

Mazkur maqolada ekologik muammolarning kelib chiqishi faqat tabiiy jarayonlar bilan emas, balki jamiyatning iqtisodiy, siyosiy, madaniy va texnologik rivojlanish xususiyatlari bilan ham uzviy bog'liq ekanini tahlil qilinadi. Globallashuv sharoitida ekologik xavflar milliy chegaralardan chiqib, butun insoniyat taqdiriga ta'sir ko'rsatuvchi murakkab ijtimoiy hodisaga aylanmoqda. Maqolada ekologik inqirozning ijtimoiy determinatsiyasi, iste'molchilik madaniyati, sanoatlashuv, urbanizatsiya, ekologik adolatsizlik va global ekologik mas'uliyat masalalari yoritiladi. Shuningdek, ekologik muammolarning namoyon bo'lish shakllari ijtimoiy-falsafiy nuqtayi nazardan tahlil qilinib, ularni yumshatishning ma'naviy, institutsional va amaliy yo'nalishlari asoslanadi. **Kalit so'zlar:** ekologik muammo, ijtimoiy determinatsiya, globallashuv, ekologik madaniyat, ekologik adolat, barqaror rivojlanish, inson va tabiat, ekologik xavfsizlik.

Социальная детерминация экологических проблем и формы их проявления в условиях глобализации

Аннотация

В данной статье анализируется тот факт, что возникновение экологических проблем связано не только с природными процессами, но и неразрывно с особенностями экономического, политического, культурного и технологического развития общества. В условиях глобализации экологические риски выходят за пределы национальных границ, превращаясь в сложное социальное явление, затрагивающее судьбу всего человечества. В статье освещаются вопросы социальной детерминации экологического кризиса, культуры потребления, индустриализации, урбанизации, экологической несправедливости и глобальной экологической ответственности. Также с социально-философской точки зрения анализируются формы проявления экологических проблем и обосновываются духовно-нравственные, институциональные и практические направления их смягчения.

Ключевые слова: экологическая проблема, социальная детерминация, глобализация, экологическая культура, экологическая справедливость, устойчивое развитие, человек и природа, экологическая безопасность.

Social Determination of Ecological Problems and Forms of Their Manifestation in the Context of Globalization

Annotation

This article analyzes the fact that the emergence of environmental problems is not only related to natural processes but is also inextricably linked to the characteristics of the economic, political, cultural, and technological development of society. Under the conditions of globalization, environmental risks transcend national borders, becoming a complex social phenomenon that affects the fate of all humanity. The article highlights issues of social determination of the environmental crisis, consumer culture, industrialization, urbanization, environmental injustice, and global environmental responsibility. Furthermore, from a socio-philosophical perspective, the article analyzes the manifestations of environmental problems and substantiates spiritual, institutional, and practical approaches to their mitigation.

Keywords: environmental problem, social determination, globalization, ecological culture, environmental justice, sustainable development, human and nature, ecological security.

Kirish. XXI asr insoniyat taraqqiyotida ulkan ilmiy-texnik yutuqlar, axborot almashinuvining tezlashuvi, ishlab chiqarish hajmining ortishi, transport va kommunikatsiya tizimlarining kengayishi bilan ajralib turadi. Biroq taraqqiyotning bunday sur'ati ekologik muammolarni ham chuqurlashtirmoqda. Bugungi kunda iqlim o'zgarishi, biologik xilma-xillikning kamayishi, suv tanqisligi, tuproq degradatsiyasi, atmosfera ifloslanishi, chiqindilar ko'payishi kabi jarayonlar faqat tabiatdagi muvozanat buzilishi emas, balki jamiyat hayotining ichki tuzilishi bilan bog'liq murakkab ijtimoiy hodisa sifatida namoyon bo'lmoqda. Ekologik muammolarni faqat texnik yoki tabiiy muammo sifatida tushunish yetarli emas. Chunki tabiatga bosim ko'rsatayotgan asosiy omillar inson faoliyati, ishlab chiqarish modeli, iste'mol madaniyati, iqtisodiy manfaatlar, siyosiy qarorlar va ma'naviy

qadriyatlar tizimi bilan belgilanadi. Shu ma'noda ekologik muammolarning ijtimoiy determinatsiyasi deganda, ekologik inqirozlarning jamiyatdagi ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar, turmush tarzi, boshqaruv tizimi va qadriyatlar orqali shakllanishi tushuniladi [1].

Globallashuv jarayoni ekologik muammolarga ikki tomonlama ta'sir ko'rsatmoqda. Bir tomondan, xalqaro hamkorlik, ekologik bilimlar almashinuvi, "yashil texnologiyalar" tarqalishi uchun imkoniyat yaratmoqda. Ikkinchi tomondan esa global bozor iqtisodiyoti, transmilliy ishlab chiqarish, resurslar uchun raqobat va ommaviy iste'molchilik ekologik bosimni kuchaytirmoqda. Shuning uchun ekologik muammolarni tahlil qilishda ularning ijtimoiy ildizlarini ochish, globallashuv davridagi namoyon bo'lish shakllarini aniqlash dolzarb ilmiy vazifa hisoblanadi.

Ekologik muammolarning ijtimoiy determinatsiyasi, avvalo, insonning tabiatga munosabati tarixiy taraqqiyot davomida qanday o'zgargani bilan bog'liq. An'anaviy jamiyatlarda tabiat ko'pincha muqaddas, tiriklik manbai, inson hayotining ajralmas asosi sifatida qabul qilingan. Bunday dunyoqarashda inson o'zini tabiatdan ustun qo'ymagan, balki uning bir qismi deb bilgan. Sanoatlashuv davridan boshlab esa tabiat ko'proq xomashyo manbai, ishlab chiqarish vositasi va iqtisodiy foyda obyekti sifatida talqin qilina boshladi [2]. Aynan shu qarash ekologik inqirozning asosiy ijtimoiy sabablaridan biridir. Tabiatga faqat iqtisodiy manfaat nuqtayi nazaridan yondashish resurslardan haddan ortiq foydalanish, ekologik me'yorlarga beqarorlik va kelajak avlod manfaatlarini e'tibordan chetda qoldirishga olib keladi. Masalan, o'rmonlarning kesilishi yoki foydali qazilmalarni me'yordan ortiq qazib olish ko'pincha qisqa muddatli iqtisodiy foyda bilan oqlanadi. Biroq bunday faoliyatning uzoq muddatli oqibatlari - iqlim o'zgarishi, suv aylanishining buzilishi, tuproq yemirilishi va mahalliy aholi turmush sharoitining yomonlashuvi - butun jamiyat zimmasiga tushadi.

Ekologik muammolarning yana bir ijtimoiy determinanti iste'molchilik madaniyatidir. Zamonaviy jamiyatda inson ehtiyojlari tabiiy zarurat darajasidan chiqib, sun'iy ravishda kengaytirilmoqda. Reklama, moda, raqobat, brendlar va ommaviy axborot vositalari insonni ko'proq iste'mol qilishga undaydi. Natijada ishlab chiqarish hajmi ortadi, chiqindilar ko'payadi, energiya va xomashyo sarfi kuchayadi. Bu jarayonda ekologik mas'uliyat ko'pincha ikkinchi darajaga tushib qoladi [3]. Ijtimoiy tengsizlik ham ekologik muammolarni chuqurlashtiruvchi omildir. Boy va kambag'al qatlamlar ekologik xavflardan bir xil darajada zarar ko'rmaydi. Odatda chiqindi poligonlari, sanoat korxonalar, ifloslangan hududlar, suv tanqisligi yoki sifatsiz ichimlik suvi muammolari ko'proq ijtimoiy himoyaga muhtoj qatlamlar yashaydigan joylarda uchraydi. Bu holat ekologik adolatsizlik tushunchasini yuzaga keltiradi. Demak, ekologik masala faqat tabiatni muhofaza qilish emas, balki ijtimoiy adolat, inson huquqlari va hayot sifati masalasi hamdir [4].

Globallashuv sharoitida ekologik muammolar mahalliy yoki milliy doirada cheklanib qolmaydi. Bir davlat hududida yuzaga kelgan ekologik zarar boshqa mintaqalarga ham ta'sir qilishi mumkin. Atmosfera havosi, okeanlar, daryolar, iqlim tizimi va biologik xilma-xillik umumiy tabiiy makon bo'lgani sababli ekologik xavflar transchegaraviy xususiyat kasb etadi. Masalan, sanoat chiqindilari natijasida yuzaga kelgan havo ifloslanishi shamollar orqali boshqa hududlarga tarqaladi; daryolarning yuqori oqimidagi ifloslanish quyi oqimdag aholidning salomatligi va xo'jaligiga zarar yetkazadi. Globallashuvning ekologik ta'siri global ishlab chiqarish zanjirlarida ham ko'rinadi. Bugungi kunda bir mahsulotning xomashyosi bir mamlakatda olinadi, boshqa mamlakatda qayta ishlanadi, uchinchi mamlakatda iste'mol qilinadi. Bunday ishlab chiqarish modeli iqtisodiy jihatdan samarali ko'rinsa-da, ekologik xarajatlar ko'pincha yashirin qoladi. Mahsulotning narxida tuproqning ifloslanishi, suvning sarflanishi, mahalliy aholining sog'lig'i yoki biologik xilma-xillikning yo'qolishi to'liq aks etmaydi. Shu sababli global bozor ekologik mas'uliyatni parchalab yuboradi: foyda bir joyda jamlanadi, zarar esa boshqa joyda qoladi [5].

Globallashuv sharoitida ekologik muammolarning yana bir shakli - ekologik migratsiyadir. Iqlim o'zgarishi, suv tanqisligi, qurg'oqchilik, yer degradatsiyasi va tabiiy ofatlar ayrim hududlarda yashash imkoniyatlarini cheklaydi. Natijada odamlar boshqa hududlarga ko'chishga majbur bo'ladi. Bu jarayon yangi ijtimoiy ziddiyatlar, mehnat bozori bosimi, urbanizatsiya muammolari va madaniy moslashuv qiyinchiliklarini keltirib chiqaradi. Demak, ekologik muammo

ijtimoiy barqarorlikka bevosita ta'sir etuvchi omilga aylanadi [6].

Globallashuv ekologik axborot tarqalishiga ham kuchli ta'sir ko'rsatmoqda. Internet, ijtimoiy tarmoqlar va xalqaro ekologik harakatlar orqali ekologik muammolar tezda ommalashadi. Bu ijobiy hodisa, chunki ekologik xabardorlik ortadi, fuqarolik nazorati kuchayadi, xalqaro bosim mexanizmlari shakllanadi. Biroq shu bilan birga ekologik muammolar atrofida noto'g'ri axborot, siyosiy manipulyatsiya, biryoqlama talqinlar ham paydo bo'lishi mumkin. Shu sababli ekologik ong faqat hissiy munosabat emas, balki ilmiy asoslangan, tanqidiy va mas'uliyatli fikrlashga tayanishi kerak.

Globallashuv sharoitida ekologik muammolar turli shakllarda namoyon bo'ladi. Birinchi shakl - tabiiy resurslarning kamayishi. Suv, tuproq, o'rmon, foydali qazilmalar va biologik resurslardan haddan tashqari foydalanish ularning tiklanish imkoniyatini pasaytiradi. Ayniqsa, suv tanqisligi Markaziy Osiyo kabi qurg'oqchil mintaqalarda ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotga jiddiy ta'sir ko'rsatadi. Suv faqat xo'jalik resursi emas, balki sog'liq, oziq-ovqat xavfsizligi, energetika va mintaqaviy barqarorlik omilidir.

Ikkinchi shakl - atrof-muhit ifloslanishi. Sanoat chiqindilari, transport gazlari, maishiy chiqindilar, pestitsidlar, plastik mahsulotlar va kimyoviy moddalar inson salomatligi va ekotizimlarga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Bu muammo urbanizatsiya jarayonida yanada kuchayadi. Shaharlarda aholining zich joylashuvi, transport ko'pligi, qurilishlar, energetika ehtiyoji va chiqindi boshqaruvi muammolari ekologik bosimni oshiradi [7].

Uchinchi shakl - iqlim o'zgarishi. Iqlim o'zgarishi ekologik muammolarning eng murakkab ko'rinishlaridan biridir, chunki u deyarli barcha sohalarga ta'sir qiladi. Harorat oshishi, yog'ingarchilik tartibining o'zgarishi, muzliklarning erishi, ekstremal ob-havo hodisalari qishloq xo'jaligi, sog'liqni saqlash, suv ta'minoti va infratuzilma xavfsizligiga tahdid soladi. Iqlim o'zgarishi insoniyatning ishlab chiqarish va iste'mol modelini qayta ko'rib chiqishni talab etadi [8].

To'rtinchi shakl - ma'naviy-ekologik begonalashuvdir. Inson tabiatdan uzoqlashgani sari uni faqat tashqi muhit, foydalaniladigan obyekt sifatida qabul qila boshlaydi. Tabiat bilan ruhiy, axloqiy va madaniy bog'liqlik zaiflashsa, ekologik mas'uliyat ham susayadi. Shu sababli ekologik muammolarni hal qilishda texnologik yechimlar bilan birga ekologik tarbiya, qadriyatlar, ma'naviyat va madaniyat masalalari ham muhim o'rin tutadi.

Beshinchi shakl - ekologik xavfsizlik masalasidir. Ekologik muammo chuqurlashganda u iqtisodiy inqiroz, oziq-ovqat tanqisligi, migratsiya, kasalliklar, ijtimoiy norozilik va mintaqaviy nizolarga sabab bo'lishi mumkin. Shuning uchun ekologik xavfsizlik bugungi kunda milliy xavfsizlikning ajralmas qismi sifatida qaralmoqda [9].

Ekologik muammolar ijtimoiy omillar bilan belgilanar ekan, ularni hal qilish ham ijtimoiy yondashuvni talab etadi. Birinchi navbatda, ekologik madaniyatni shakllantirish zarur. Ekologik madaniyat tabiatga nisbatan mas'uliyatli munosabat, resurslardan oqilona foydalanish, chiqindini kamaytirish, suv va energiyani tejash, ekologik qonunlarga rioya qilish kabi kundalik amaliy odatlarda namoyon bo'ladi. Bunday madaniyat oilada, ta'lim muassasasida, mehnat jamoasida va ommaviy axborot vositalari orqali shakllantiriladi.

Ikkinchi yo'nalish - barqaror rivojlanish tamoyillarini amaliyotga joriy etishdir. Barqaror rivojlanish iqtisodiy o'sish, ijtimoiy adolat va ekologik muvozanatni uyg'unlashtirishni nazarda tutadi. Bu yondashuvda taraqqiyot faqat yalpi mahsulot hajmi bilan emas, balki inson salomatligi, yashash muhiti sifati,

resurslarning kelajak avlodlar uchun saqlanishi bilan ham baholanadi [10].

Uchinchi yo'nalish - ekologik boshqaruvni takomillashtirishdir. Ekologik siyosat faqat taqiqlar va jazolash choralariga tayanmasligi kerak. Unda iqtisodiy rag'batlar, jamoatchilik nazorati, shaffof axborot, ekologik ekspertiza, mahalliy hamjamiyatlarning ishtiroki va ilmiy monitoring muhim ahamiyatga ega. Fuqarolar ekologik qarorlar qabul qilish jarayonida ishtirok etsa, ekologik mas'uliyat ham kuchayadi.

To'rtinchi yo'nalish - "yashil iqtisodiyot"ga o'tishdir. Bu energiya tejankor texnologiyalar, qayta tiklanuvchi energiya manbalari, chiqindisiz yoki kam chiqindili ishlab chiqarish, ekologik transport va resurslardan samarali foydalanishni o'z ichiga oladi. Biroq "yashil iqtisodiyot" faqat texnologik modernizatsiya emas; u iste'mol madaniyati, biznes axloqi va davlat siyosatining o'zgarishini ham talab qiladi.

Xulosa. Ekologik muammolar hozirgi davrda insoniyat oldida turgan eng murakkab va ko'p qirrali muammolardan biridir. Ularning kelib chiqishi faqat tabiiy jarayonlar bilan emas, balki jamiyatning iqtisodiy manfaatlarini, siyosiy qarorlari,

texnologik taraqqiyoti, iste'mol madaniyati va ma'naviy qadriyatlarini bilan belgilanadi. Shu sababli ekologik muammolarning ijtimoiy determinatsiyasini anglamasdan turib, ularni samarali hal qilish mumkin emas. Globallashtirish ekologik muammolarni yanada kengaytirib, ularni transchegaraviy, global va tizimli hodisaga aylantirmoqda. Bugungi ekologik xavflar bir mamlakat yoki bir avlod muammosi emas; ular butun insoniyatning umumiy mas'uliyatini talab etadi. Shu bois ekologik barqarorlikka erishish uchun xalqaro hamkorlik, ekologik adolat, ilmiy asoslangan siyosat, fuqarolik mas'uliyati va ekologik madaniyat birgalikda rivojlanishi zarur. Eng muhim xulosa shuki, ekologik muammolarni hal qilish texnik vositalar bilan cheklanmaydi. Tabiatga munosabat o'zgarish ekan, eng zamonaviy texnologiyalar ham kutilgan natijani bermaydi. Shuning uchun ekologik ongini yuksaltirish, inson va tabiat uyg'unligini tiklash, iste'mol madaniyatini me'yorlashtirish va barqaror rivojlanish qadriyatlarini jamiyat hayotiga singdirish ekologik xavfsizlikning asosiy sharti hisoblanadi.

ADABIYOTLAR

1. To'xtayev A.S. Ekologiya asoslari va tabiatni muhofaza qilish. - Toshkent: O'zbekiston, 2001. - 224 b.
2. Ergashev A., Ergashev T. Ekologiya, biosfera va tabiatni muhofaza qilish. - Toshkent: Yangi asr avlodi, 2005. - 312 b.
3. Nazarov Q. Falsafa asoslari. - Toshkent: Sharq, 2012. - 384 b.
4. Giddens A. Sotsiologiya. - Toshkent: Sharq, 2002. - 848 b.
5. Beck U. Risk Society: Towards a New Modernity. - London: SAGE Publications, 1992. - 260 p.
6. Meadows D.H., Meadows D.L., Randers J. Limits to Growth: The 30-Year Update. - London: Earthscan, 2004. - 338 p.
7. Carson R. Silent Spring. - Boston: Houghton Mifflin, 2002. - 378 p.
8. Gore A. Earth in the Balance: Ecology and the Human Spirit. - New York: Rodale Books, 2006. - 408 p.
9. United Nations. Transforming Our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development. - New York: United Nations, 2015. - 41 p.